

Денис Гетьман,

аспірант Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Повернення українських архівних історико-культурних цінностей з Росії у 1921–1926 рр.

У статті на основі українських та російських джерел відтворено та проаналізовано етапи повернення українських архівних документів з Росії. Висвітлено роботу державних та наукових установ УСРР на тлі загального процесу реституції українських культурних цінностей з РСФРР у 1921–1926 рр.

К л ю ч о в і с л о в а: повернення, Укрцентрархів, історико-культурні цінності УСРР, РСФРР.

Поверненням української історичної та культурної спадщини з Росії в період з 1919 по 1936 рр. опікувались не лише Народний комісаріат освіти, Всеукраїнська Академія наук, російсько-українська Паритетна комісія, інші міжурядові установи.

Виявлення, повернення і взаємообмін, вивчення, охорона та збереження всіх видів національного архівного надбання в цей період лягало в основу роботи новостворених архівних установ України.

Першою всеукраїнською загальнодержавною установою, до компетенції якої входило завідування державними, науковими, приватними, революційними та іншими архівами, стала архівно-бібліотечна секція на чолі з В. Барвінським. Створена в січні 1919 р. при Всеукраїнському комітеті охорони пам'яток мистецтва, старовини і природи, секція в липні цього ж року реорганізовується у Головне управління архівною справою (ГАУ, Головархів) при Народному комісаріаті освіти України (НКО України)¹.

У лютому 1920 р. розгортає свою роботу Особлива всеукраїнська архівна комісія (ОВАК) при Всеукраїнському революційному комітеті. ОВАК наділяється широкими повноваженнями із виявлення та концентрації архівних фондів. Наприкінці 1920 р. створюється ще одна комісія з широким колом прав в архівному управлінні країни. Вона опікувалась долею архівів історії Жовтневої революції та КП(б) України при ЦК КП(б) України. Усі ці структури функціонували паралельно, створюючи труднощі у веденні державного архівного будівництва.

Через відсутність єдиного органу управління архівною справою та «недоладну постановку архівного діла, що стало наслідком невизначеного стану місцевих архівних органів»² постало питання про необхідність реорганізації і створення голов-

ної архівної установи УСРР. За зразок слугувала Російська Республіка, де центральні та губернські архівні органи перебували у відомстві Центрального й губернських виконавчих комітетів.

Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет 3 січня 1923 р. ухвалив «Положення про Центральне Архівне Управління», яким затверджував реформування ГАУ при НКО України на Центральне Архівне Управління при ВУЦВК (Укрцентрархів, ЦАУ України). Таким чином було сформовано єдину систему державного архівного управління. Із поступовим вдосконаленням структури державних органів влади в системі управління архівами в Радянському Союзі й паралельно в УСРР створювалася й поліпшувалася законодавча база, що регламентувала правове поле функціонування українських архівів.

Будівництво та формування правової радянської архівної системи мали подібні риси в усіх союзних республіках. Україна не випадала із загальної схеми юридичного поля та державних органів контролю охорони й збереження архівної спадщини.

Основними постановами Ради Народних Комісарів УСРР, якими впорядковували цю сферу культурного будівництва, були: «Про націоналізацію і централізацію архівної справи в Україні», «Про охорону архівів», «Про єдиний державний архівний фонд УСРР».

Оформлення правового підґрунтя діяльності архівних установ, залучення найкращих українських архівістів, створення ЦАУ УСРР при ВУЦВК визначили основні завдання архівної роботи державних структур республіки: централізація та концентрація в архівних установах України матеріалів історичного та історико-революційного значення у межах Єдиного державного архівного фонду України (ЄДАФ України)³.

Певна збалансованість між нормативними актами і формами організації створили сприятливу атмосферу в діяльності архівних структур УСРР, що дало змогу поставити на загальнодержавний рівень справу повернення національних, історичних і культурних архівних фондів та матеріалів в Україну. Це був один із найпріоритетніших напрямів роботи українських архівістів, що логічно доповнював й розвивався паралельно з поверненням предметів старовини та мистецтва з Росії в Україну.

Свою роботу Укрцентрархів розпочав із вивчення і збирання інформації про евакуйовані з території України архівні фонди та матеріали. Він активно розгортає міжурядове листування, розглядає та обговорює можливості передання українських цінностей зі спеціалістами різних державних установ.

Із метою кращого виявлення та розшуку українських матеріалів з 1923 р. інноваційною була практика відряджень українських архівних працівників на місця та за кордон.

Восени 1923 р. Д. Багалій відряджається з робочою поїздкою в обласне архівне управління Ростова-на-Дону для ознайомлення та виявлення архівних матеріалів, вивезених з України та Галичини. Він встановив, що там перебувають документи харківського окружного суду, нотаріальні документи, архів та бібліотека Галицько-Львівського Ставропігійного інституту й частина документів «Російського Народного дому у Львові».

До Волинської та Чернігівської губерній направляється В. Барвінський для з'ясування долі окремих архівних фондів. У звіті професор вказував, що до Москви в Лефортовський архів було перевезено фонди Південно-Західного краю з Житомира. Український експерт намагався з'ясувати місце перебування архіву Сангушків, котрий, за однією версією, був відправлений під час польської окупації до Польщі, за іншою – до Нижнього Новгорода⁴. Обидві версії перевіряли експерти ЦАУ УСРР.

Перші кроки ЦАУ УСРР з повернення архівних цінностей були спонтанними, інколи хаотичними. Не було схеми їх виявлення, транспортування та переведення з одного до іншого архівного республіканського відомства, що спричиняло незручності для української сторони як у перемовному процесі, так і на завершальних стадіях отримання матеріалів.

Однак це жодним чином не впливало на активність Центрального Архівного Управління Украї-

ни з виявлення українських архівів за межами країни. Вже в 1921 р. було проведено перші українсько-російські перемовини і сформульовано офіційне звернення до Центрархіву РСФРР про передання архівних матеріалів УСРР. З метою виявлення місцезнаходження та стану приватних архівів Кочубеїв, Капністів, Святополк-Мирських, Куракіних, Демидових-Лопухіних, Бобринських управління ЦАУ України звертається із запитом до Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК)⁵.

Спільними зусиллями ЦАУ УСРР та Народного комісаріату юстиції України було досягнуто домовленостей про передачу з Ростова-на-Дону вивезених білогвардійцями українських нотаріальних архівів обсягом 200 пудів з Москви та 500 пудів з Ростова-на-Дону. Для транспортування архівних матеріалів відряджались представники Укрцентрархіву⁶.

Проведена українськими архівними спеціалістами робота сприяла активізації діяльності державних установ Російської Республіки. В червні 1923 р. до Укрцентрархіву надійшло відношення з Центрархіву РСФРР із пропозицією забрати 300 пудів архівних матеріалів з його приміщень.

У грудні цього ж року Мала Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) визнала за необхідне перевезти матеріали з архівів Москви до України, що «становили великий інтерес для історії революції та радянського будівництва, а також перевезти з Ростова-на-Дону українські архіви»⁷. Протягом 1923 р. в Україну надійшли «фонди нотаріальних архівів Харкова, частина фондів Харківського окружного суду та документи з архівів Львова»⁸.

О. Водолажченко та М. Гливенко на початку 1924 р. супроводжували транспортування до Харкова документів евакуйованих українських установ: 70 ящиків та 12 мішків. З них було виділено 60 фондів різних установ, які існували в Україні протягом 1918–1919 рр. Серед найважливіших були матеріали Міністерства продовольчих справ, Державного хлібного бюро, Народного комісаріату продовольства України, відомості про реквізиції німецькою владою.

Перевезення цих матеріалів в Україну було першим успіхом у справі повернення не лише архівних цінностей, а й взагалі українського культурно-історичного надбання з Росії, надавши новий імпульс роботі з розшуку українських фондів у російських архівосховищах.

На першому етапі (1923–1924 рр.) повернення

архівних матеріалів з Росії головним чином передавались фонди, евакуйовані під час першої світової війни, а також архіви історії революції і радянського будівництва УСРР. Шляхи надходження інформації щодо них були різноманітні. Найбільше повідомлень надавала російська сторона, інша інформація виявлялась випадково, і лише частина фрагментарно надходила безпосередньо від губархівів та українських науковців. З 1925 р. інформаційні джерела Укрцентрархіву поступово змінюються. Пріоритет в отриманні відомостей переходить до українських архівних установ. Це пояснювалось, перш за все, поліпшенням фінансування, процесом концентрації, впорядкування і описування масиву власних архівних фондів. Поступово трансформуються й методи, за якими проходив процес повернення архівних матеріалів. Його ключовим аспектом стає формування офіційних запитів до Центрархіву РСФРР щодо конкретних українських фондів. Ще однією інновацією Укрцентрархіву стало виявлення архівів і в інших регіонах СРСР.

У Харкові Укрцентрархів у грудні 1924 р. проводить першу всеукраїнську нараду архівних працівників, де ухвалює постанову про звернення особливої уваги на концентрацію архівних матеріалів УСРР, що перебувають за її межами. На нараді з доповіддю «Концентрація архівних матеріалів» виступив В. Барвінський⁹.

Укрцентрархів мав відомості про перебування українських матеріалів у Північно-Кавказькому та Закавказькому регіонах СРСР. У доповідній записці до ВУЦВК завідувач Укрцентрархіву С. Тетін вказував, що в Єссентуках перебувають справи колишнього Харківського земельного банку, в Сочі виявлено справи колишнього навчального Харківського округу, в Тифлісі, Краснодарі та Новоросійську є також частина українських фондів¹⁰.

Проте пріоритетним напрямом розшуку архівних матеріалів для Укрцентрархіву залишалась Російська Республіка. Отримання від Центрархіву РСФРР наприкінці 1924 р. справ харківського земельного банку в кількості 167 книг, 22 папок, 2 справ та 15 в'язок не було достатнім. Українські архівісти сподівались повернути низку українських фондів, історичне та культурне значення яких для УСРР було набагато більшим. На запит ЦАУ УСРР про фонд Кролевецького повіту Чернігівської губернії, евакуйований під час війни, Центрарх Росії 1 січня 1925 р. відповів, що вказаного фонду у Брянському губархбюро нема. Проте там перебу-

вали різного роду матеріали за 1919 р. з Лисичанського та Бахмутського районів, культурно-просвітницької комісії м. Слов'янськ¹¹. Аналогічний запит сформував Волинський істпарт до Центрального архіву Москви про розшук архівів колишнього Волинського окружного суду і тюремного управління, евакуйованих у 1915 р.¹² Тривав розшук волинського архіву родини Сангушків з м. Славута. Перевірялись усі можливі варіанти його місцезнаходження. За відомостями Укрцентрархіву, він був евакуйований 1916 року до Курська.

На початку 1925 р. в офіційному віснику Укрцентрархіву УСРР «Архівна справа» опубліковано статтю Д. Багалія й В. Барвінського про українські архівні фонди в Росії. У статті було подано список цих матеріалів та висвітлювалося, з якими труднощами він складався. За словами авторів, список не претендував на вичерпність, оскільки його складено на основі друкованих даних без обстеження архівів Росії: «На жаль, скласти повного списку їх не можна, бо на підставі археографічних видань ми не можемо розв'язати питання, чи належать ті або інші матеріали до фонду українського чи російського походження»¹³.

Однак метою його створення була «відбудова державного українського архівного фонду в його цілісності шляхом приєднання до нього архівних матеріалів, що в свій час входили до його складу і внаслідок історичних обставин опинились поза межами України».

До орієнтовного списку входили матеріали з:
Московського архіву Міністерства юстиції:

1. «Малоросійські переписні книги» Лівобережної України 1666 р.;
2. фонди повітових судів, «палат громадянського та кримінального суда, совісних судів» громадського піклування, провінційних канцелярій;
3. актові книги, матеріали ратушних та магістратських судів, полкових канцелярій, комісарських управлінь, городничих, вотчинного департаменту Слобідської України;
4. одна книга Київського магістрату з 1740 по 1840 р.;
5. сім книг генерального слідства о маєтностях п'ятьох полків за 1730 р.;
6. матеріали фонду міністерського правління – установи, що існувала в 1734–1750 рр.;
7. переписна книга м. Чернігова 1677–1710 рр.;
8. справи Київської та Салтовської воєводських канцелярій;
9. справи Бахмутської та Київської провінційних канцелярій;

10. справи канцелярії міністерського правління 1741 р.;
11. справи з архіву «Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторського управління»;
12. справи Малоросійського приказу 1666–1701 рр.;
13. справа «про слобідські полки 1762–1765 рр.»;
14. листи гетьмана Д. Апостола та вищого українського уряду 1727–1744 рр.

Архіву Міністерства Закордонних справ:

1. «Малоросійська переписна книга» Лівобережної України XVII ст.

Рум'янцевського музею:

1. бібліотека І. Лукашевича;
2. рукописи та листи Г. Сковороди;
3. рукопис «Журнала о происходящих в приезд в Малую Россию...», що містить в собі копії документів про обрання гетьмана К. Розумовського.

Архівів радянських установ, евакуйованих з України:

1. окремі справи фондів радянських установ Донбасу за 1919 р. (Брянське архбюро);
2. окремі справи фондів радянських установ України 1918–1919 рр. (Лефортовський архів).

Російської Публічної бібліотеки:

1. рукопис «Списки грамот царів, королів та гетьманських універсалів»;
2. записки монастирів Трахтемирівського та Канівського 1706–1722 рр.;
3. збірник грамот монастирів Трахтемирівського та Канівського;
4. збірник витягів з «книг міських права Магдебурзького ратуша Київського» 1612–1707 рр.;
5. документи XVIII ст. про нерухоме майно Переяславської єпископії;
6. листи кошового отамана Сірка до Кримського хана;
7. копії рапорту Катеринославського проводиря дворянства 1789 р.;
8. записки про події у Волинській губернії;
9. книги указів Київської єпископії до Ічанської протопопії.

Бібліотеки Російської академії наук:

1. частина Рум'янцевського рукопису 1765–1769 рр. *Державної Археографічної комісії РАН:*
1. акти з фондів Київської (536 актів) і Чернігівської казенних палат та Чернігівського правління (930 актів);
2. документи фондів Полтавського повітового суду та Переяславської ратуші XVII–XVIII ст.¹⁴

На підтвердження списку вимог як позиції головного архівного органу України слугує доповідь представників Укрцентрархіву на першому з'їзді

архівістів РСФРР у березні 1925 р. Українські архівісти запропонували передати відповідно до реєстру з Московського центрального історичного архіву фонд канцелярії міністерства правління, документи губернських, повітових та інших установ XVII – першої половини XIX ст., «колекцію М. Маркевича й Рум'янцевський опис, оскільки вони становлять результат діяльності українського народу»¹⁵.

У березні 1925 р. велика Президія ВУЦВК ухвалила звернення до ЦВК СРСР з проханням «повернути УСРР усі архівні матеріали, що знаходяться за її межами і мають для України історичне значення»¹⁶. Окрім звернення, Президія доручила Укрцентрархіву виявити всі архівні матеріали, що стосуються РСФРР, з метою передання їх Центрархіву РСФРР. Секретаріатом Всеукраїнського ЦВК було підготовлено пояснювальну доповідну записку про українські архіви в РСФРР. У ній йшлося, що українські архівні фонди через політику царського уряду були розпоршені по всій Російській імперії. ВУЦВК вказував, що спеціальні постанови з повернення архівних матеріалів відсутні, й, відповідно, це питання може вирішуватись лише на основі домовленостей Центрархівів союзних республік. Доповідна записка містила список архівних та бібліотечних матеріалів, які, без сумніву, належали до Єдиного державного архівного фонду України. Список фондів, перерахованих в урядовій записці, повністю відповідав орієнтовному реєстру офіційного вісника ЦАУ України.

ВУЦВК підтримав Укрцентрархів щодо повернення архівних матеріалів, котрі «хоча і є результатом діяльності московських урядових установ, але за своїм змістом стосуються виключно деяких моментів історії України». До них належали російський фонд під назвою «Малоросійські справи», справи сенату з малоросійської експедиції 1685–1761 рр. (154 книги) та справи про військові поселення в Україні¹⁷.

Таким чином, провівши нараду архівних працівників, сформувавши орієнтовні списки, ухваливши низку постанов, ВУЦВК 6 березня 1925 р. в офіційному зверненні до Президії ЦВК СРСР вимагав зобов'язати ЦВК РСФРР передати Україні всі архівні матеріали, зазначені в доповідній записці, а також ті, «що не увійшли до списку, але в майбутньому компетентними органами будуть визнані як українські»¹⁸.

Російські наукові кола сприйняли цю заяву та сформований список українських архівних фондів в РСФРР неоднозначно. З їхнього боку, безумов-

ним вважалось передання УСРР евакуйованих архівних матеріалів з її території. Це не викликало жодних сумнівів і підтримувалось Центрархівом РСФРР. Позитивно російські наукові кола ставились до концентрації в Україні фондів її місцевих установ, що були перевезені до Москви після судової реформи 1864 р. Однак повернення окремих матеріалів із центрального архіву та інших наукових установ Росії, значення котрих розцінювалось як всесоюзне, вважалось порушенням цілісності наукових фондів і викликало принципове заперечення¹⁹.

Представники Центрархіву РСФРР вважали, що у вирішенні питання повернення архівних фондів в Україну окремі українські архівісти стояли на помилкових позиціях. На їхню думку, українські науковці абсолютно хибно трактували поняття «українські архівні матеріали», до яких відносили частину фондів або окремі документи російських центральних установ XVII–XVIII ст., де були відомості про Україну²⁰. Проте це жодним чином не впливало на принципову позицію Укрцентрархіву повернути українські архівні цінності.

Реакція Центрального Виконавчого Комітету СРСР на заяву ВУЦВК та Укрцентрархіву не забарилась. 16 березня Президія постановила задовольнити клопотання ЦВК УСРР. З цією метою ЦВК Росії та України було запропоновано створити спільну комісію з представників Центрархівів республік та Головнаки РСФРР. На комісію покладалось встановлення списку архівних матеріалів, що підлягають поверненню Україні та, відповідно, реалізація прийнятих нею рішень.

Пропозиція створення всесоюзної комісії для виділення архівних та бібліотечних фондів з архівів та музеїв Росії сприймалась позитивно як Росією, так і Україною. Однак для втілення її у життя потрібен був час, а Укрцентрархів не бажав зволікати з поверненням українських евакуйованих архівів.

Активна діяльність ЦАУ України щодо повернення архівних матеріалів не припинялась. Її підтримували російські архівні установи. Колегія Центрального архівного управління Росії 5 травня 1925 р. ухвалила передати УСРР архівні фонди, «вивезені свого часу з України, котрі перебувають у числі фондів давньосховища Московського Історичного архіву»²¹.

Архівне управління РСФРР у травні 1925 р. підтвердило ВУЦВК, що в актосховищі Центрархіву зберігаються фонди ліквідованих установ колишньої Волинської, Подільської, Київської, Чернігівської, Полтавської, Скатеринославської та Херсон-

ської губерній. Кількість фондів перевищувала 150 одиниць, а кількість справ – 4000. Головну частину фондів XVIII ст. склали документи повітових судів, палат цивільних і кримінальних, магистратів, ратуш, провінційних та полкових канцелярій, дворянських опік, городничих та ін. Окремо Центрархів РСФРР надав відомості Чернігівському губарху на його запит від 24 березня 1925 р. щодо архівних матеріалів періоду гетьманства Данила Апостола (1727–1734). Вони склалися з 9 позицій, котрі характеризували різні аспекти життя України XVII ст.²²

Надання цих відомостей Укрцентрархіву не означало, що вони одразу увійдуть до запиту на повернення в Україну. Тому більш прогнозованими були намагання ЦАУ УСРР скласти чітку картину щодо українських архівів, які фігурували в орієнтовному списку, але їх реальне місце зберігання, кількість та зміст залишались не відомими українським науковцям.

Енергійність українських архівістів щодо повернення архівних матеріалів давала привід замислитися російським колегам. У даному питанні Центрархів РСФРР намагався виважено підійти до передачі УСРР архівних фондів. Наприкінці червня колегія Центрархіву Росії обговорювала це питання, підтвердивши свою постанову від 5 травня 1925 р. про передання Україні архівних матеріалів, вивезених з її території.

Окрім цього, російські архівісти сформуливали «Висновок з питання про передання Україні українських архівних матеріалів, що зберігаються в архівосховищах, музеях та бібліотеках РСФРР». В ньому підтверджувалось позитивне рішення щодо повернення УСРР українських архівних фондів або частин їх, котрі були вивезені з її території за розпорядженням органів влади чи через інші обставини. Проте російські колеги скептично поставились до сформованого Україною списку фондів, що перебувають у РСФРР, наданого ЦВК СРСР у березні 1925 р. Вони вказували, що Центрархів РСФРР не може заперечувати проти передання Україні справ дореформених місцевих установ з колишнього архіву Міністерства юстиції, частини Рум'янцевського опису з Чернігівської казенної палати, малоросійських актів XVII–XVIII ст. зі складу колекції І. Лукашевича в Рум'янцевському музеї, аналогічних матеріалів з Російської Публічної бібліотеки та бібліотеки Археографічної комісії при Російській академії наук, а також інших установ, якщо такі документи будуть віднайдені. Повернення УСРР зазначених архівних матеріалів і,

відповідно, руйнування власних фондів російськими колегами розумілось як вимушена необхідність в інтересах науки²³.

Центрархів Росії закликав до поміркованості українських архівістів, зауважуючи, що їхні вимоги на повернення окремих документів та фондів є нічим іншим, як знищенням архівів РСФРР, попри творчу роботу в архівній справі та історичній науці СРСР. На думку науковців Російської Республіки, хибним було тлумачення поняття «українські архівні фонди», що «поширювалось на взагалі всі документи, які були надіслані будь-коли з України в центральні установи Росії, а також ті фонди, котрі хоча стосуються і є результатом діяльності московських урядових установ, але за своїм змістом належать виключно до деяких моментів в історії України, коли вона була підлегла цим установам». До списку таких матеріалів російський Центрархів включав «малоросійські переписні книги 1666 р., справи Київського магістрату з 1730 по 1740 рр., фонд канцелярії міністерського правління, установ, що існували в Україні з 1734 по 1750 рр., справи Малоросійського Приказу, справи Сенату щодо Малоросійської Експедиції та Іноземної колегії». Повернення Україні цих документів означало б поповнення всіх відсутніх в Україні архівів за рахунок ревізії усіх російських архівних та наукових установ, що було немислимим у масштабах СРСР²⁴.

Російські архівісти дійшли єдиного можливого в цій ситуації висновку: «Треба залишити центральні історичні архіви РСФРР в тому самому вигляді і в тому складі, в якому вони органічно, а не випадково відклались, не піддаючи їх жодним вилученням, залишаючи в них все те, що стосується до України, Білорусії та інших союзних республік». Визнавалося, що ті самі заходи є обов'язковими і для інших наукових установ, бібліотек та музеїв РСФРР, оскільки «культурні цінності союзних республік не були вирвані з природних фондів, а потрапили в ці установи з приватного володіння, завдяки пожертвуванням, покупкам та іншим просвітнім зусиллям співробітників цих установ... і увійшли до складу описів, каталогів та систематизованих колекцій»²⁵.

Сформувавши таким чином бачення процесу повернення архівних та культурних цінностей в Україну, Центрархів РСФРР постановив внести корективи, що суттєво доповнювали та розширювали попередню постанову від 5 травня 1925 р. Зміни засвідчили зусилля Росії зберегти власні колекції:

1. Доопрацювати Н. Любавському висновок про питання виділення з архівосховищ РСФРР українських фондів, підкресливши в ньому недопустимість порушення цілісності архівних фондів та принцип їхньої територіальної належності.

2. Визнати неможливим виділення частин архівних фондів та матеріалів, що стосуються УСРР, зі складу архівних фондів, які мають загальносоюзне значення й перебувають на території РСФРР.

3. Дати запит музейним та науковим установам РСФРР про наукову необхідність перебування в їхньому розпорядженні архівних матеріалів, що мають стосунок до УСРР²⁶.

Це були перші заходи Центрархіву Росії, які чітко окреслювали вектор подальшої роботи щодо повернення архівних матеріалів не лише Україні, а й іншим союзним республікам. Допускаючи певну можливість отримання Україною частини її фондів, російські архівісти дотримувались принципу недоторканності щодо інших фондів, на які українська сторона висловлювала претензії. Обраний напрям Центрархіву Росії нівелював бажання ВУЦВК отримати матеріали не лише українського походження, а також «московських урядових установ, котрі своїм змістом стосуються виключно деяких моментів історії України».

На спеціальному засіданні, проведеному ВЦВК із представниками Головнауки в серпні 1925 р., Україні було відмовлено в переданні архівних матеріалів із Російської публічної бібліотеки, Публічної бібліотеки ім. В. Леніна, Російського історичного музею, Російської академії наук. Для російських архівістів задоволення українських вимог фактично означало роздроблення фондів центрального значення, що зберігалися в Центрархіві РСФРР²⁷.

Що ж до архівних матеріалів, утворених діяльністю місцевих установ на території України й вивезених до Росії в різний час для зберігання, висловлювалась можливість передання їх УСРР, але тільки за умови дотримання принципу територіального відкладення. Цей принцип вбачався Центрархівом РСФРР у тому, що «архівні фонди мають залишатись там, де вони утворились, але в загальній системі пам'яток тих установ, при котрих вони сформувались». Відповідно до цього частина архівних фондів повертається Україні з архівосховищ Росії, інша ж залишається в них з огляду на те, що вони складають цілісність з фондами архівосховищ РСФРР²⁸.

Отже, наприкінці літа 1925 р. Україна та Росія висловили загальне бачення процесу перерозподі-

лу архівних матеріалів між союзними республіками. Позиція України зводилась до повернення усіх українських архівних фондів, а також матеріалів з російських фондів, що частково стосуються її історії. Російська сторона погоджувалась передати частину архівних матеріалів на умовах дотримання принципу неподільності окремих архівних фондів та колекцій.

Оскільки не всі клопотання ВУЦВК задовольнялись російською стороною, між учасниками перемовного процесу виникли непорозуміння та суперечки. За цих обставин при ЦВК СРСР створюється та починає функціонувати спеціальна спільна комісія з розподілу архівних матеріалів між союзними республіками.

Однак до початку її роботи перед Україною поставили й інші завдання – розшук на території України архівних матеріалів Естонії, Польщі та Росії.

Реалізуючи доручення НКО та РНК УСРР, Укрцентрархів здійснював заходи з розшуку естонських архівів²⁹. Так само Укрцентрархів та уряд УСРР розпочали діяльність з розшуку архівних фондів Польської Республіки, передбачені статтею XI Ризького мирного договору.

Постанова великої Президії ВУЦВК від 6 березня 1925 р. окрім звернення до ЦВК СРСР про повернення українських матеріалів також зобов'язувала розшукувати на території України всі архівні матеріали щодо РСФРР з метою передання їх Центрархіву Росії.

Укрцентрархів уже в березні 1925 р. поінформував ВУЦВК, що в Київському центральному історичному архіві ім. В. Антоновича є матеріали, викрадені професором Шашевським під час його перебування 1915 року в Москві. Було складено опис справ й надіслано до ЦАУ України з метою передання їх Центрархіву РСФРР. До списку матеріалів, переданих Росії, входило понад 100 документів, переважно XVII ст.³⁰

Інші документи, права на котрі належали Центрархіву РСФРР, головним чином стосувались військових установ та організацій. Вони не включались до складу ЄДАФ УСРР. Схема, що регламентувала, які саме військові архіви повертались РСФРР, затверджувалась начальником головного управління Робітничо-селянської червоної армії (далі РСЧА).

У цій схемі вказувалося, які саме військові архіви концентруються в РСФРР, проте не уточнювалося, а лише в загальній формі зазначалося, що архіви військових формувань можуть зберігатись і в союзних республіках. Для ЦАУ УСРР це мало

принципове значення, адже в українських архівах відклався величезний масив таких фондів.

З метою прояснення ситуації Центрархів РСФРР направив листа Укрцентрархіву, в якому наголошував: «Матеріали національних формувань, що входили до складу військових фронтів імперіалістичної війни, а також матеріали військових установ і частин контрреволюційних угруповань в Україні мають залишатися в УСРР. Аналогічні матеріали, що будуть виявлені управлінням Центрархіву РСФРР у власних архівосховищах, будуть передаватись Укрцентрархіву»³¹.

Це уточнення щодо місця зберігання архівних матеріалів військових установ і військових формувань теж не повністю визначало принципи відбору архівів. Однак цього було достатньо, аби розпочати процес вилучення та передання в Росію військових архівів. 1925 року до України було направлено представників центрального архівного відомства РСФРР. Їм надавалась можливість ознайомлюватись з усіма центральними та губернськими архівами УСРР. Для допомоги російським колегам експерти ЦАУ УСРР Д. Багалій та Горбань займались питаннями обліку та зовнішнього впорядкування військових архівів. Основний масив робіт було проведено до 1927 р. За результатами спільних дій Центрархівів обох республік частина необхідних фондів потрапила в РСФРР, проте більша їх частина залишилась в Україні. Виділення та повернення військових фондів з УСРР до РСФРР відбувалося в межах, встановлених законами та постановами вищих органів влади СРСР та республік.

Виконуючи законодавство СРСР про передання Росії військових архівів, Україна не змогла домовитись про повернення українських фондів з установ всесоюзного значення. З погляду Центрархіву РСФРР це не відповідало науковим принципам концентрації архівних матеріалів. У цьому сенсі РСФРР мала переважну позицію. Прагнення України отримати українські архівні матеріали могли втілитись в життя лише зі згоди вищих державних органів СРСР та Центрархіву РСФРР. У даному питанні виявлялась слабкість України, оскільки вона не могла апелювати до конкретних законів, адже їх не існувало, а постанови держорганів СРСР мали загальний характер.

Дискусії довкола повернення архівних матеріалів з Росії до України не знаходили розв'язання в перемовному процесі між урядовими установами та Центрархівами обох республік. У такій ситуації єдиний можливий варіант вирішення суперечок

довкола українських фондів у російських архівах, музеях та бібліотеках вбачався у створенні спеціальної комісії, ідея функціонування якої належала ЦВК СРСР.

18 вересня 1925 р. Президія ЦВК СРСР створює комісію з розподілу архівних фондів між союзними республіками з представників центральних архівних відомств Росії та України, а також представників від НКО РСФРР і УСРР. Росію представляли В. Адоратський, Зенкович, М. Мелешко та Невський. Від України до комісії увійшли Д. Багалій, Дубровський та С. Токарев. Головою було визначено І. Кутузова. До роботи комісії приєдналися представники БСРР, оскільки, на їхню думку, архівні матеріали, що передаватимуться Україні, можуть належати й до Білорусії. Свою роботу комісія з розподілу архівних матеріалів між союзними республіками при ЦВК СРСР розпочала 2 листопада 1925 р.

На першому засіданні члени комісії прийняли кілька основних рішень, підтвердивши та оформивши попередні позиції щодо повернення архівних пам'яток союзним республікам. Було ухвалено «Зібрання архівних матеріалів, що зберігаються в наукових установах РСФРР та мають загальносоюзне значення: Всесоюзна Академія наук, Всесоюзна Публічна бібліотека ім. В. Леніна, не можуть бути розрізнені, а тому окремі предмети цих зібрань не підлягають переданню союзним республікам».

Цим пунктом комісія підтвердила намір не руйнувати російські архівні зібрання, що проголошувалось Центрархівом РСФРР та установами Народного комісаріату освіти РСФРР. Проте треба зазначити один важливий момент: на першому засіданні представників від України не було, що сильно вплинуло на ухвалені рішення не на користь УСРР.

З метою всебічного вивчення питання про те, які матеріали та з яких установ РСФРР можуть бути передані Україні та Білорусії чи надані шляхом обміну, було організовано підкомісію у складі В. Адоратського, Зенковича, Д. Багалія та М. Мелешка. Підкомісія мала право залучати кращих спеціалістів та експертів і незабаром ухвалила ряд основних положень³².

Реакції російських і українських державних установ на ухвали комісії були абсолютно протилежними. Російський ВЦВК запропонував ЦВК СРСР створити додаткову спеціальну комісію для встановлення основних принципів, що мають стати основою для розподілу архівних матеріалів між

РСФРР та союзними республіками, відштовхуючись від ухвал першого засідання комісії³³.

ЦВК України категорично не приймав позицію представників РСФРР у комісії. У зверненні до Президії ЦВК СРСР було зазначено, що комісія своїми постановами проігнорувала ухвали останнього, заборонивши передання Україні фондів з наукових установ, котрим, як вказував ВУЦВК, «права Всесоюзних ніхто не давав». ВУЦВК наголошував, що саме в цих установах перебувають виключної ваги українські архівні фонди: архів Маркевича-Лукашевича, «Рум'янцевський опис Малоросії» та фонди Археографічної комісії. Оцінку цьому пункту дав Д. Багалій у своєму звіті, зазначивши: «Постанова, що була прийнята на засіданні комісії, зводить нанівець усю справу про повернення в Україну її архівних фондів».

Опротестувавши пункт перший постанови комісії з розподілу архівних матеріалів між союзними республіками, Укрцентрархів та ВУЦВК вказували, що механічний поділ пам'яток, передбачений рішенням комісії, не відповідає ухвалі президії ЦВК СРСР щодо повернення УСРР усіх архівних матеріалів. Окрім цього, вказувалось, що термін «установи Всесоюзного значення», застосований російськими архівістами, не має слугувати перешкодою для повернення українських архівних фондів та матеріалів.

ЦВК СРСР не виступив третейським суддею між РСФРР та УСРР. 11 грудня 1925 р. він підтримав пропозицію ВЦВК виробити принципові положення про основи розподілу архівних матеріалів між РСФРР та союзними республіками, засвідчивши тим самим свою нейтральну позицію, не підтримавши жодну зі сторін. Україна отримувала другий шанс вплинути на вироблення параграфів розподілу архівів.

Свідченням непоступливості як Укрцентрархіву, так і Центрархіву РСФРР у намаганнях концентрації архівних матеріалів слугує справа з архівом колишнього царського посольства в Австрії. Цей архівний матеріал був переданий з Відня до Москви влітку 1925 р. В повідомленні повноважного представника СРСР в Австрії говорилося, що третина архіву стосується виключно польсько-українських відносин, історії революційного руху в Галичині. До його складу входили також документи про діяльність М. Драгоманова, І. Франка, Павлина та ін. українських діячів. З огляду на важливість архіву РНК УСРР звернулася до РНК СРСР із проханням передати Україні її частину.

Розглянувши звернення української сторони,

РНК СРСР ухвалила передати УСРР частину, що належить до її історії. Іншу позицію обстоювали російські науковці. В листі від 15 січня 1926 р. до РНК СРСР РНК Росії прокоментувало: «Архіви колишніх царських посольств становлять багатий матеріал для дослідження та вивчення історії і політики колишньої Російської імперії, і вилучення з цих матеріалів архівних документів з окремих питань порушило б їхню цілісність... тому розпорощення таких матеріалів... є небажаним»³⁴.

РНК РСФРР стояло на позиції нерозподілу віденських фондів, підкреслюючи, що вони становлять не менший інтерес для установ всесоюзного значення. Проте підкреслила у своєму зверненні, що Україна може отримати копії з окремих документів, а також поставити це питання на розгляд спеціальної комісії ЦВК СРСР з передання союзним республікам матеріалів з РСФРР.

Цей приклад яскраво засвідчує, що Росія чітко дотримувалась проголошених та затверджених науковими установами РСФРР принципів розподілу архівних матеріалів. Позиція ж України відповідала її намаганням залучити всі можливі українські архівні матеріали до ЄДАФ УСРР.

До початку роботи підкомісії, де мали формуватися основні принципи розподілу архівних матеріалів, Укрцентрархів визначив групи архівних фондів, що перебувають за межами України. До першої групи зараховувались ті, що утворились в Україні й були вивезені з її території в період громадянської війни. Друга група складалась із фондів, утворених в Україні, але вивезених з її території в межі Союзу до березня 1917 р. Третя група містила фонди, сформовані в межах території РСФРР, але які своїм змістом належали до історії України.

Відповідно до складених категорій архівних фондів ЦАУ УСРР вважало, що документи першої групи підлягають безумовному поверненню в Україну. Питання передання їх не повинні входити до компетенції комісії при ЦВК СРСР, оскільки належність їх Україні є беззаперечною. Архівні матеріали другої групи теж належать Україні, але можливість суперечки щодо деяких із них потребує обговорення в комісії. Третю групу Укрцентрархів залишив без коментарів.

З приводу першої та другої груп ЦАУ УСРР вимагало від Центрархіву РСФРР надати список фондів, стосовно яких у Росії існують заперечення щодо їх приналежності УСРР. Передбачалось, що в першу чергу має відбутись виявлення фондів цих груп у Москві, Ленінграді, Тулі, Брянську, Саратові та Сталінграді. На думку українських експертів,

саме туди під час громадянської війни був евакуйований основний масив українських архівів³⁵.

Поділ українських архівних матеріалів, вироблений Укрцентрархівом, мав більше теоретичний, ніж практичний характер. Він ілюстрував погляд ЦАУ УСРР на фонди, що перебувають за межами країни та на шляхи їх передання. Але втілення цього плану в роботу комісії при ЦВК СРСР чи перемовний процес між Центрархівами республік був абсолютно неприйнятним.

З початком функціонування комісії Укрцентрархів за дорученням ВУЦВК розробив ряд заходів з «виявлення на території України та за її межами і зосередження в державних архівосховищах матеріалів з історії жовтневої революції та громадянської війни»³⁶. У грудні до Москви був направлений Д. Багалій для виявлення та обстеження архівних матеріалів, що підлягають поверненню в Україну. Синхронно з пошуком матеріалів у Росії їх проводили і в інших регіонах СРСР. У серпні 1925 р. на Кавказ було відряджено представника Укрцентрархіву С. Тетіна для перевірки грузинських архівних установ. Одночасно ухвалили клопотання про дозвіл забрати з Грузії українські архівні фонди, вивезені туди під час евакуації³⁷.

Наприкінці 1925 р. було сформульовано модель взаємообміну архівними матеріалами між Україною та Росією. Вона окреслювала вектори роботи Центрархівів республік та їхні позиції, хоча чітко не прописувала юридичну базу цієї роботи. Знову постало питання, що часткове повернення архівних матеріалів, вивезених до війни та евакуйованих під час війни з України, не задовольняє ЦАУ УСРР, його мета – зосередження усіх українських архівних фондів. Хоча Центрархів РСФРР сприяв розшуку українських матеріалів, перевезених під час громадянської війни до його архівосховищ, проте видати ті, що були вказані в українських списках, було неможливо з огляду на розпорощення фондів.

У лютому 1926 р. до своїх обов'язків приступила підкомісія з вироблення основних положень розподілу архівних матеріалів у складі Невського, В. Максакова, М. Мелешка, М. Рубача та експертів Довнар-Запольського, Любавського і Я. Ждановича.

Окресливши основні напрями роботи, підкомісія поступово розробляла фундаментальні принципи розподілу архівних фондів для головної комісії. Вона визначила три найголовніші питання для розгляду на своїх засіданнях: ситуація щодо неподільності фондів; проблеми щодо вивезених з те-

риторій республік архівних матеріалів; поділ сформованих колекцій архівних матеріалів.

У визначенні основних положень до розподілу архівних матеріалів поміж союзними республіками в підкомісії при ЦВК СРСР Україна намагалася всіма силами відстоювати умови, які б дали можливість повернути якомога більше архівних матеріалів. Російська сторона, навпаки, маючи більшість у складі комісії, встановила свої правила, при цьому допускаючи можливість отримання іншими союзними республіками лише невеликої частки фондів з наукових установ РСФРР.

Виробивши основні положення, підкомісія передала їх до комісії при ЦВК СРСР для подальшого доопрацювання і підготовки проекту з розподілу архівних матеріалів. Загалом комісія провела 5 засідань, у них брали участь представники РСФРР, УСРР, ЗСФРР, БСРР, УзСРР, експерти НКО, НКІС, Центрархівів республік та наукових установ Росії. Останнє засідання комісія провела 8 березня 1926 р., де було прийнято остаточний проект розподілу архівних матеріалів між союзними республіками. Свій звіт вона відправила на розгляд до ЦВК СРСР. Остаточний варіант проекту основних положень розподілу архівних матеріалів між союзними республіками був надісланий ЦАУ УСРР.

Таким чином, на 1926 р. була майже оформлена система взаємодії головних архівних управлінь Росії та України. Укрцентрархів розробив заходи щодо налагодження роботи із розшуку та повернення евакуйованих матеріалів. За сприяння російських архівних установ в Україну повернувся багатий масив документів. Проте найбільш цінні архівні матеріали перебували в установах всесоюзного значення. УСРР ініціювала створення комісії, котра виробила б основні положення розподілу документів, але ні російська, ні українська сторона не бажала поступатись в цьому принциповому питанні. Вирішення майбутньої долі українських архівних матеріалів залежало від подальших перемовин та політичної ситуації у СРСР.

¹Центральний Державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО). – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 2.

²Водолажченко О., Барвінський В. Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльності Укрцентрархіва за 1924 р. // Архівна справа. – 1925. – Книга 1. – С. 44–72.

³ЦДАВО України. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 483. – Арк. 3–5.

⁴ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 30–40.

⁵ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 14. – Спр. 102. – Арк. 4.

⁶ЦДАВО України. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 483. – Арк. 3–5.

⁷ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 588. – Арк. 227.

⁸Мітюков О. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973. – Київ, 1975. – С. 46–47.

⁹Центрархів ССР України // Архивное дело. – 1925. – Выпуск 3–4. – С. 187–188.

¹⁰ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 186. – Арк. 17.

¹¹Там само. – Арк. 1.

¹²ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 139. – Арк. 1–3.

¹³Багалій Д., Барвінський В. Українські архівні фонди в межах РСФСР // Архівна справа. – 1925. – Книга 1. – С. 34.

¹⁴Там само. – С. 34–44.

¹⁵Максаков В. Історія та організація архівної справи в СРСР. 1917–1945 рр. – М., 1969. – С. 167–169.

¹⁶ЦДАВО України. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 3818. – Арк. 1.

¹⁷Там само. – Арк. 3–6.

¹⁸Там само.

¹⁹Максаков В. Історія та організація архівної справи в СРСР. 1917–1945 рр. – С. 167–169.

²⁰Там само. – С. 76–77.

²¹Державний архів Російської Федерації (далі ДАРФ). – Ф. Р-5325. – Оп. 9. – Спр. 1289. – Арк. 26.

²²ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 18.

²³ДАРФ. – Ф. 5325. – Оп. 9. – Спр. 1289. – Арк. 27–32.

²⁴Там само.

²⁵Там само.

²⁶Там само. – Арк. 26.

²⁷Максаков В. Історія та організація архівної справи в СРСР. 1917–1945 рр. – С. 168.

²⁸ДАРФ. – Ф. Р-5325. – Оп. 9. – Спр. 1289. – Арк. 31; ЦДАВО України. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 3818. – Арк. 7–8.

²⁹ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1476. – Арк. 1–22.

³⁰ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 11–16.

³¹ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 185. – Арк. 6 – 6 зв.; 97.

³²ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 184. – Арк. 14.

³³ЦДАВО України. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 3818. – Арк. 24.

³⁴ЦДАВО України. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 2604. – Арк. 9.

³⁵ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 186. – Арк. 26–31.

³⁶Мітюков О. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973. – С. 74.

³⁷ЦДАВО України. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 4375. – Арк. 1–2.